

EVOLAT

Στὸ 7ο βιβλίο τῆς *Αἰνεΐάδας* (341 κέξ.) ἡ Ἀλχητῶ ἐπισκέπτεται τὴ βασιλίσα Ἀμάτα. Ἐκτελεῖ διαταγὴ τῆς Ἥρας (331 κέξ.) νὰ διαταράξει τὴν εἰρήνην ἀνάμεσα στοὺς Τρῶες καὶ στοὺς Λατίνους, νὰ σπείρει τὸ μίσος καὶ νὰ προκαλέσει πόλεμο. Ἡ ψυχολογικὴ κατάσταση τῆς Ἀμάτας προσφέρει γόνιμο ἔδαφος στὰ σχέδια τῆς κόρης τῆς Νύκτας. Ἀποτελεῖ ἄλλωστε πάγια ἀρχὴ τοῦ Βιργίλιου νὰ τοποθετῆ τὴ γενεσιουργὸ αἰτία τοῦ πάθους στὴν ἴδια τὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ, ἄσχετα ἂν καταφεύγει παράλληλα, γιὰ λόγους ποιητικούς, καὶ σὲ μηχανισμούς ἐξωτερικῆς (=θεϊκῆς) ἐπέμβασης. Ἡ καρδιὰ λοιπὸν τῆς βασιλίτσας ξεχειλίζει ἀπ' ὄργη γιὰ τὸν ἐπικείμενο γάμο τῆς Λαβινίας μὲ τὸν Αἰνεΐα (344-45). Ἀρπάζοντας ἕνα φίδι ἀπ' τὰ μαλλιά της ἡ Ἀλχητῶ τὸ ρίχνει στὸ στῆθος τῆς Ἀμάτας. Ἀπαρατήρητο κι ἀθόρυβο τὸ φίδι τυλίγεται στὰ διάφορα μέρη τοῦ σώματός της (346 κέξ.). Πρὶν τὸ πάθος τὴν κυριέψει ὀλοκληρωτικά, ἡ βασίλισσα παρακαλεῖ τὸν ἄντρα της, τὸ βασιλιά Λατίνο, ν' ἀλλάξει τὴν ἀπόφασή του καὶ νὰ μὴ δώσει τὴ μοναχοκόρη τους στὸν Αἰνεΐα, ποὺ πρόθεσή του εἶναι νὰ τὴν πάρει στὰ ξένα (359-372). Οἱ παρακλήσεις της δὲ βρίσκουν ἀνταπόκριση. Κι ὅταν πιά τὸ δηλητηριεὸ τοῦ φιδιοῦ ἔχει εἰσχωρήσει γιὰ τὰ καλὰ στίς φλέβες της, ἡ Ἀμάτα ξεχύνεται στοὺς δρόμους τῆς πόλης μὲ σαλεμένα τὰ λογικά (373-377). Κάτω ἀπ' τὴν ἐξουσία τῆς Ἀλχητῶς στριφογυρίζει σὺν τῆ σβούρα στὰ χέρια τῶν παιδιῶν (378-384). Προσποιούμενη ὅτι βρίσκεται σὲ κατάσταση βακχικῆς μανίας ὁρμαίει στὰ δάση καὶ στὰ βουνά, ὅπου κρύβει τὴ Λαβινία (385-88). Μέσα στὸ ξέφρενο πάθος της ξεφωνίζει στὸ Βάκχο πὼς μόνον αὐτὸς εἶναι ἀντάξιός της κόρης της (389-391). Συμπαράσποντος καὶ τίς ἄλλες γυναῖκες ἀρπάζει ἕναν ἀναμμένο δαυλὸ καὶ τραγουδάει τὸν Ὑμέναιο γιὰ τὴν κόρη της καὶ τὸν Τύρνο (392-399· τὸ μυαλό μας πάει στὴν Κασσάνδρα τῶν *Τρωάδων*). Ζητάει συμπαράσταση στὴ δυστυχία τῆς μάνας καὶ καλεῖ τίς γυναῖκες νὰ συμμετάσχουν στὰ ὄργια (400-403). Ἡ τελευταία εἰκόνα δείχνει τὴν Ἀμάτα νὰ περιπλανιέται στίς ἐρημιές. Παραθέτω τώρα τὸ ἀπόσπασμα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει (385-388):

quin etiam in silvas simulato numine Bacchi
 maius adorta nefas maioremque orsa furorem
evolat et natam frondosis montibus abdit,
 quo thalamum eripiat Teucris taedasque moretur...

Οἱ σχολιαστὲς τοῦ Βιργίλιου δὲν ἀφιερῶνουν οὔτε μιὰ γραμμῆ, ἀπ' ὅ,τι ξέρω, στὴ σημασία καὶ στὴ λειτουργία τοῦ ρηματικοῦ τύπου *evolat*, πού βρῆσκειται στὴν ἀρχὴ τοῦ στ. 387¹. Σημειῶνω ὅτι τὸν ξαναβρίσκουμε στὴν *Αἰνεΐδα* (9, 477· στὴν ἴδια πάντα θέση στὸ στίχο) σὲ μιὰν ἄλλη συγκλονιστικὴ σκηνή, ἐκείνη τοῦ μοιρολογιοῦ τῆς μάνας τοῦ Εὐρύαλου: στὸ ἄκουσμα τῆς εἰδησης τοῦ θανάτου τοῦ γιοῦ τῆς ἢ μάνα ξεχύνεται ἀσυγκράτητη στὰ τεῖχη (475-480):

...at subitus miserae calor ossa reliquit,
excussi manibus radii revolutaque pensa.
evolat infelix et femineo ululatu
scissa comam muros amens atque agmina cursu
prima petit, non illa virum, non illa pericli
telorumque memor, caelum dehinc questibus implet...

Οἱ ρίζες τοῦ θρήνου τῆς μάνας ἔχουν πολλὲς διακλαδώσεις μέσα κι ἔξω ἀπ' τὸ Βιργίλιο². Μιὰ ἀπ' αὐτὲς ὀδηγεῖ στὶς σκηνὲς μὲ τὴν Ἑμάτα πού περιέγραψα παραπάνω. Καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις ὁ ποιητὴς ἀποτυπώνει τὴ μητρικὴ ὀδύνη γιὰ τὸ χαμό — κυριολεκτικὸ ἢ μεταφορικὸ — τοῦ παιδιοῦ. Εἶδαμε ὅτι σὲ κάποια στιγμή ἢ ψυχικὴ ταραχὴ τῆς Ἑμάτας ἐξελίσσεται σὲ παραφροσύνη. Ἄλλὰ καὶ ἡ μάνα τοῦ Εὐρύαλου ἐμφανίζει στὴν ἀρχὴ σημάδια ἀλλοφροσύνης (*amens* 475), πού στὸ τέλος τοῦ σπαρακτικοῦ θρήνου κορυφώνεται σὲ παροξυσμὸ (*illam incendentes luctus... corripunt interque manus sub tecta reponunt* 500-502). Ἐνα ἄλλο κοινὸ στοιχεῖο ἀνάμεσα στὶς δυὸ γυναῖκες εἶναι ἐπίσης ὁ χαρακτηρισμὸς *infelix* (7, 376 καὶ 401· 9, 477)³.

Τὸ ρῆμα *evolo* δὲν ἀπαντᾷ πούθενά ἄλλοῦ στὸ Βιργίλιο, πράγμα πού ἴσως ἀποτελεῖ μιὰ ἀκόμη ἐνδειξὴ ὅτι ὁ ποιητὴς θέλησε νὰ συνδέσει τὶς δυὸ σκηνές. Ἡ ἔννοια τοῦ *evolat* στὰ δυὸ κείμενα εἶναι περίπου «πετάγεται, ξεχύνεται, ὀρμάει». Αὐτὸ ὅμως πού καμιὰ μετάφραση δὲν μπορεῖ ν' ἀποδώσει εἶναι τὸ δραματικὸ στοιχεῖο πού ἐμπερικλείει, ἢ ἐκρηξὴ δηλαδὴ τοῦ πάθους καὶ ἡ διοχέτευσή του σὲ ὀρμητικὴ κίνηση. Τὸ μέτρο ἐνισχύει παραπέρα τὸ στοιχεῖο αὐτό. Συγκεκριμένα, τὸ ρῆμα ἔχει δακτυλικὴ μορφή κι ἔχει τοποθετηθεῖ στὴν ἀρχὴ τοῦ στίχου, πράγμα πού ὑπογραμμίζει τὸ βίαιο ξεκίνημα⁴. Ἄ-

1. Αὐτὸ τουλάχιστο διαπίστωση ἀπὸ μιὰν ἐρευνα στὶς ἐγκυρες σχολιασμένες ἐκδόσεις τῆς *Αἰνεΐδας* καὶ στὴν ὑπόλοιπη σχετικὴ βιβλιογραφία.

2. Τὸ μοιρολόι τῆς μάνας τοῦ Εὐρύαλου ἐξετάζω σὲ ἄλλη ἐργασία μου, πού ἐλπίζω νὰ δημοσιεύσω σύντομα.

3. Πρόκειται φυσικὰ γιὰ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς χαρακτηρισμὸ πού στὴ θύμησή μας ἔχει ταυτιστεῖ μὲ τὴν τραγικὴ βασίλισσα τῆς Καρχηδόνος καὶ μὲ τὸ μεγαλεῖο τῆς ἀνθρωπιᾶς τοῦ Βιργίλιου (1, 712 καὶ 749· 4, 68· 4, 450· 4, 529· 4, 596).

4. Γιὰ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ ρυθμὸ τοῦ δακτύλου καὶ τοῦ σπονδείου καὶ στὴν ἐκφραστικότητα τοῦ ἐξάμετρου βλ. E. Norden, *P. Vergilius Maro: Aeneis, Buch VI*, Stutt-

ξιοπρόσεκτο είναι επίσης τὸ γεγονός ὅτι ὁ στ. 9, 477 κλείνει ἀνώμαλα μὲ χασιμωδία καὶ τετρασύλλαβη λέξη. Τέλος, ὁ διασκελισμὸς (7,386-388 *furorem evolat*) θὰ ἐξελιχθεῖ ἀργότερα σὲ πάγιο χαρακτηριστικὸ τῆς ἑνταξῆς τοῦ *evolo* στὸν ἐξάμετρο.

Ἡ πρώτη σημασία τοῦ ρήματος εἶναι «πετῶ ἔξω ἢ μακριά» (γιὰ πουλιά)¹. Στὴν προβιργιλιανὴ ποίηση ἀπαντᾶει δυὸ φορές μὲ κυριολεκτικὴ σημασία καὶ μιὰ μὲ μεταφορικὴ². Τὰ ὑπόλοιπα παραδείγματα προέρχονται ἀπ' τὰ πεζὰ κείμενα. Ἄν καὶ βρισκεται δυὸ φορές στὸν Καίσαρα, ὅπου περιγράφει αἰφνιδιαστικὴ στρατιωτικὴ ἐξόρμηση (3, 28, 3· 7, 27, 3), δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅρος τῆς ἱστοριογραφίας. Ὁ Σαλλούστιος, ὁ Λίβιος καὶ ὁ Τάκιτος δὲν τὸ χρησιμοποιοῦν, καὶ μόνο στὸν Ἀμμιανὸ Μαρκελλίνο τὸ ξαναβρίσκουμε³. Σημειῶν ἔτισης ὅτι σὲ «τεχνικούς» συγγραφεῖς ὅπως ὁ Βάρρωνας — καὶ ἀργότερα ὁ Κολουμέλλας καὶ ὁ Πλίνιος ὁ πρεσβύτερος — ἀπαντᾶει πάντα μὲ κυριολεκτικὴ ἔννοια⁴. Συγκριτικὰ, τὰ πιὸ πολλὰ παραδείγματα τὰ συναντᾶμε στὸν Κικέρωνα. Ἀπλώνονται σ' ὅλα τὰ εἶδη τοῦ πεζοῦ λόγου πού καλλιέργησε (ρητορικὸ, φιλοσοφικὸ ἐπιστολῆ), καὶ στὴν πλειονότητά τους ἀντιπροσωπεύουν μεταφορικὲς χρήσεις πού ἀφοροῦν ἀνθρώπους⁵. Στὸν Κικέρωνα ἀκριβῶς (*Sest.* 28) συναντᾶμε τὸ ρῆμα σὲ μιὰ περιγραφή ὅπου τὸ δραματικὸ στοιχεῖο προαναγγέλλει, ὡς ἓνα βαθμὸ, τὶς σκηνὲς τῆς *Αἰνειάδας* πού περιέγραφα: *Exanimatus evolat ex senatu non minus perturbato animo atque voltu, quam si annis ante paucis in creditorum conventum incidisset.*

Τὸ ὅτι οἱ ρίζες τοῦ βιργιλιανοῦ *evolat* βρίσκονται στὴ ρητορικὴ παράδοση τεκμηριώνει σαφέστερα ἓνα δεῦτερο παράδειγμα, τὴ φορὰ αὐτὴ ἀπ' τὴ *Rhetorica ad Herennium* (4, 55, 68): *iste interea scelere et malis cogitationibus redundans evolat e templo Jovis; sudans, oculis ardentibus, erecto capillo, contorta toga, cum pluribus aliis ire celerius coepit.*

Πρέπει ὅμως παράλληλα νὰ τονιστεῖ ὅτι, παρὰ τὰ κοινὰ σημεῖα μὲ τὴν *Αἰνειάδα* (=ἐσωτερικὲς καὶ ἐξωτερικὲς ἐκδηλώσεις ψυχικῆς ἀναστάτωσης), τὰ δυὸ αὐτὰ παραδείγματα ἐμφανίζουν καὶ οὐσιώδεις διαφορὲς. Καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις ἡ ἀπεικόνιση τῶν πρωταγωνιστῶν (P. Gabinius, Scipio Nasica) ἀπ' τὸ ρήτορα εἶναι ἔντονα ἀρνητικὴ. Πρόκειται — πάντα κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ ὁμιλητῆ — γιὰ ἀθλια ὑποκείμενα, πού ἐξωτερικεύουν μὲ τὸν τρόπο αὐ-

gart 1957⁴, 418 κέξ.· L. P. Wilkinson, *Golden Latin Artistry*, Cambridge 1970, 68-69· G. E. Duckworth, *Vergil and Classical Hexameter Poetry*, Ann Arbor 1969, 55 κέξ.

1. Γιὰ τὴν ἀρχικὴ σημασία τοῦ *evolo* βλ. λ.χ. Cic. *Leg.* 1,2.

2. Plaut. *Cist.* 731· Acc. *Fr.* 576 R²· Lucr. 6, 31⁴ (πέταγμα σπίθας).

3. Λ.χ. 24, 6, 5 (πλοῖα)· 25, 1, 13 (βέλη)· 31, 5, 7 (ἄλογα)· 23, 2, 3 (στρατεύματα).

4. Π.χ. Varr. *R.R.* 3, 9, 15· 3, 16, 30· Colum. 8, 15, 1· 9, 8, 9· Plin. *Nat.* 10, 113· 11, 71· 11, 93· 15, 80.

5. Π.χ. *De or.* 2, 209 καὶ 3, 81· *Div.* 1, 114· *Rep.* 6, 14· *Verr.* II 1, 13· *Mur.* 82· *Au.* 7, 30, 1.

τὸ τῆ φαυλότητα τῆς ψυχῆς τους καὶ τὶς ἔλεεινές προθέσεις τους. Ἀντίθετα, στὴν *Αἰνεΐδα* ἡ ὀπτική γωνία τοῦ ποιητῆ εἶναι θετική, καὶ μάλιστα ἡ γλώσσα ποῦ χρησιμοποιεῖ προδίνει ὀλοκάθαρα τὴν ψυχολογικὴ ταύτισή του («empathy» κατὰ τὸν B. Otis) μὲ τὶς δυὸ μανάδες. Μιὰ δευτέρη διαφορὰ βρίσκεται στὸ ὅτι τὸ *evolat* στὰ δυὸ πεζὰ κείμενα εἶναι ἀκόμα δέσιμο τῆς ἀρχικῆς τοπικῆς σημασίας τοῦ προθέματος *ex* (=ἔξω ἀπό, ἀπό). Ἔτσι, ὑπάρχει ἀνάγκη ν' ἀναφερθεῖ τὸ σημεῖο ἐκκίνησης (*ex senatu, e templo*). Στὸ Βιργίλιο, ὅμως, καὶ στὴ μετέπειτα ποίηση τὸ ρῆμα ἀποκτίνει αὐτοδύναμη παρουσία: τὸ βάρος πέφτει στὸ ἴδιο τὸ ξέσπασμα τοῦ πάθους καὶ τὸ τοπικὸ στοιχεῖο μετουσιώνεται σὲ δραματικὸ - ψυχολογικὸ.

Τὸ ρῆμα δὲν ἀπαντᾷ στὸν Τίβουλλο καὶ στὸν Ὀράτιο. Στὸν Προπέρτιο ὑπάρχει ἓνα μόνον παράδειγμα, ποῦ ἀφορᾷ τὸ φτερωτὸ θεὸ Ἐρωτα (2, 12, 15): προδίκεται γιὰ μιὰ ἀπλὴ μεταφορικὴ χρῆση τοῦ *evolo* ποῦ παρακάμπτει τὴ ριζικὴ καινοτομία τοῦ Βιργίλιου. Ἡ ἐπίδραση τοῦ τελευταίου γίνεται αἰσθητὴ γιὰ πρώτη φορὰ στὸν Ὀβίδιο. Πέρα ἀπὸ μιὰ κυριολεκτικὴ χρῆση (*Hal.* 6) καὶ δυὸ πρωτότυπες μεταφορικῆς (ἰππεῖς *Am.* 3, 2, 78· ἄνεμος *Met.* 1, 264), τὸ ρῆμα κάνει μιὰν ἐντυπωσιακὴ «βιργιλιανή» ἐμφάνιση στὴν *Ars amatoria* (3, 710) καὶ στὶς *Μεταμορφώσεις* (6, 249). Στὴν πρώτη περίπτωση ἐντάσσεται στὴν ἱστορία τοῦ Κέφαλου καὶ τῆς Πρόκριδας (687 κέξ.). Ὁ ποιητὴς - δάσκαλος τῆς ἐρωτικῆς τέχνης συμβουλεύει τὶς γυναῖκες νὰ μὴ βιαστοῦν νὰ πιστέψουν τὶς φήμες ὅτι ὁ ἄντρας τους ἔχει ἐρωμένη. Σὰν παράδειγμα φέρνει τὸν παραπάνω μῦθο (πιθὸ γνωστὸ ἴσως ἀπ' τὴν παραλλαγὴ τῶν *Μεταμορφώσεων* 7, 796 κέξ.): ὅταν ἡ Πρόκριδα πληροφορεῖται ὅτι τάχα ὑπάρχει κι ἄλλη γυναῖκα στὴ ζωὴ τοῦ ἄντρα της, χλωμιάζει καὶ λιποθυμᾷ. Νὰ πῶς περιγράφει ὁ ποιητὴς τὴν ἀντίδραση τῆς ἡρώιδας τῆ στιγμῆ ποῦ συνέρχεται (707-710):

ut rediit animus, tenues e pectore vestes
rumpit, et indignas sauciat ungue genas;
nec mora, per medias passis furibunda capillis
evolat, ut thyrso concita Baccha, vias.

Ὁ παραλληλισμὸς τῆς ἐκρηξης ἐρωτικῆς ἀντίζηλιας μὲ βακχικὴ παραφορὰ δὲν εἶναι κάτι καινούριο στὴ ρωμαϊκὴ ποίηση¹. Ὁ Ὀβίδιος τὸν χρησιμοποιεῖ στὴν *Ars amatoria* (1, 311-312), γιὰ νὰ περιγράψει μὲ πολὺ χιοῦμορ ἀνάλογα συναισθήματα τῆς Πασιφάης γιὰ ἀντίζηλές της ἀγελάδες. Στὴν περίπτωση τῆς Πρόκριδας, καὶ ἴσως καὶ τῆς Πασιφάης, εἶναι ἐμφανέστατη ἡ μίμηση τῆς σκηνῆς ἐκείνης ἀπ' τὸ 4ο βιβλίο τῆς *Αἰνεΐδας*, ὅπου ἡ Διδῶ πληροφορεῖται ὅτι ὁ Αἰνεΐας ἐτοιμάζεται ν' ἀποπλεύσει μυστικά (300-303):

1. Γιὰ παραδείγματα ἀπ' τὴν ἑλληνικὴ καὶ ρωμαϊκὴ ποίηση ποῦ ἀφοροῦν τὸν παραλληλισμὸ ἐρωτευμένης γυναῖκας μὲ μαινάδα βλ. A. S. Pease, *Publi Vergili Maronis Aeneidos Liber Quartus*, Cambridge Mass. 1935 (ἀνατ. Darmstadt 1967), στὸ στ. 301.

saevit inops animi totamque incensa per urbem
 bacchatur, qualis commotis excita sacris
 Thyias, ubi audito stimulant trieterica Baccho
 orgia nocturnusque vocat clamore Cithaeron.

Καλοπροαίρετα, αλλά χωρίς δισταγμό, ο Όβιδιος κατεβάζει απ' το βάθρο της την έρωτευμένη ήρωίδα του Βιργίλιου — δεν είναι· δά ούτε ή πρώτη ούτε ή τελευταία φορά που θά τó κάνει—καθώς τó ύλικό τής *Αινειάδας* ένσωματώνεται σ' έναν κóδηγò έρωτικής συμπεριφορᾶς. Ταυτόχρονα όμως ó ποιητής με τó βακχικό στοιχείο και τήν παρουσία τού *evolat* ύπενθυμίζει τήν έξάρτηση απ' τó έπεισόδιο τής 'Αμάτας, ένώ άλλες έκδηλώσεις τής Πρόκριδας (χλώμιασμα, ξέσχισμα ρούχων και προσώπου) παραπέμπουν τόν άναγνώστη στη μάνα τού Εύρύαλου¹.

Άξιοσημειώτες καινοτομίες από μετρικής πλευρᾶς είναι ή τοποθέτηση τού *evolat* στην άρχή τού πεντάμετρου, ή διαίρεση που ακολουθεί, τó τολμηρό ύπερβατό (*per medias...vίας*) και ή (σπανιότατη) παύση μετά τó *Baccha*, που δίνει στο κλείσιμο τού στίχου ίαμβική μορφή. 'Ο άνώμαλος ρυθμός που δημιουργείται πετυχαίνει ν' άποδώσει με πολύ παραστατικό τρόπο τήν ταραγμένη ψυχική κατάσταση τής ήρωίδας τού Όβιδίου.

Στό 6ο βιβλίο τών *Μεταμορφώσεων* (146 κέξ.) ó Όβιδιος διηγείται τήν ιστορία τής Αητῶς και τής Νιόβης. Στην περιγραφή τής έξόντωσης τών παιδιών τής Νιόβης απ' τόν 'Απόλλωνα και τήν Άρτεμη ύπάρχει μιá σκηνή — έτσι όπως συνηθίζει ó ποιητής στις *Μεταμορφώσεις* νά έπινοεί άσυνήθιστα άγριους τρόπους θανάτου — όπου ó Φαίδιμος και ó Τάνταλος πεθαίνουν τρυπημένοι απ' τó ίδιο βέλος, τή στιγμή που βρίσκονται σφιχτοπιασμένοι στο πάλεμα. Στό θέαμα τού θανάτου τών αδελφών του ó Άλφήνορας αντίδράει με τόν παρακάτω τρόπο (248-251):

adspicit Alphenor laniataque corpora plangens
evolat, ut gelidos complexibus adlevet artus,
 inque pio cadit officio; nam Delius illi
 intima fatifero rupit praecordia ferro.
 quod simul eductum est, pars est pulmonis in hamis
 eruta cumque anima cruor est effusus in auras.

'Εδώ ή πρόθεση τού Όβιδίου ήταν νά δημιουργήσει μιá τραγικότερη παραλλαγή τής σκηνής με τή μάνα τού Εύρύαλου. Τó φρικτό θέαμα τών δυò αδελφών που έχει διαπεράσει ή σαύτα τού 'Απόλλωνα, θυμίζει τά αίματόβρεκτα κεφάλια τών δυò φίλων, τού Νίσου και τού Εύρύαλου, που οί Ρούτουλοι περιφέρουν παλουκωμένα μπροστά στο στρατόπεδο τών Τρώων (465-472).

1. Για άνάλογες αντίδράσεις έρωτευμένων γυναικών βλ. Ον. *Her.* 5,71-72: 10, 38.

Ἡ ἀνημποριά τοῦ Ἀλφήνορα νὰ σφίξει τ' ἀδέλφια του στὴν ἀγκαλιά του εἶναι ἀνάλογη μ' ἐκείνη τῆς μάνας ποὺ στηθοχτυπιέται ἀπὸ μακριά. Ὅμως — κι ἐδῶ διαφέρουν οἱ δυὸ ἱστορίες — τὸ σπαρακτικὸ παρακαλετὸ τῆς γιὰ θάνατο δὲν εἰσακούεται, ἐνῶ ὁ Ἀλφήνορας «ἐκτελεῖται» μὲ ἀνατριχιαστικὴ ἀγριότητα ἀπ' τὸ γιό τῆς Λητώσ.

Στὴν πιὸ πρόσφατη ἔκδοση τῶν *Μεταμορφώσεων*¹ ὁ W. S. Anderson υἱοθετεῖ τὴ γραφὴ *advolat* ποὺ ἐμφανίζεται σ' ἐλάχιστα χειρόγραφα. Τὰ ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν προτίμησή του αὐτὴν τὰ ἐκθέτει στὴ σχολιασμένη ἔκδοση τῶν βιβλίων 6-10². Ἐκεῖ ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Ἀλφήνορας σκοτώνεται «ὄχι καθὼς φεύγει μακριά, ἀλλὰ καθὼς ὀρμαεῖ νὰ βοηθήσει τ' ἀδέλφια του». Κατὰ τὴ γνώμη του, τὰ σύνθετα *adspicit* καὶ *adlevet* συνηγοροῦν ὑπὲρ τοῦ *advolat*. Στὴ συνέχεια ἰσχυρίζεται ὅτι «ἂν διατηρήσουμε τὸ *evolat*, ποὺ εἶναι ἡ γραφὴ τῆς μεγάλης πλειονότητος τῶν χειρογράφων, αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἀλλάζουμε ὀπτικὴ γωνία στὴ μέση τῆς περιόδου καὶ πρέπει νὰ φανταστοῦμε ἀπὸ ποῦ ἔρχεται ὁ Ἀλφήνορας. Αὐτὸ ὅμως δὲ φαίνεται νὰ ἐνδιαφέρει τὸν Ὀβίδιο, ἀφοῦ δὲ μᾶς λέει ποῦ εἶναι ὁ νέος». Τέλος, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Ὀβίδιος «χρησιμοποιεῖ καὶ τὰ δυὸ ρήματα (*advolat*, *evolat*) σὲ ἄλλα σημεῖα τῶν *Μεταμορφώσεων* ἢ σὲ προηγούμενα ἔργα του». Γιὰ τὸ *advolat* παραπέμπει στὶς *Μεταμορφώσεις* (11, 348) καὶ γιὰ τὸ *evolat* στὴν *Ars amatoria* (3, 710).

Τὸ τελευταῖο ἐπιχείρημα τοῦ Anderson στηρίζεται σὲ μιὰν ἀσάφεια. Τὸ *advolat* δὲν ἀπαντᾷ στὸν Ὀβίδιο πρὶν ἀπ' τὶς *Μεταμορφώσεις*. Ἐπίσης, ἀπαντᾷ μόνο δυὸ φορές σ' ὀλόκληρο τὸ *corpus* (*Met.* 11, 348 καὶ *Tr.* 5, 10, 20). Λανθασμένη εἶναι πάλι καὶ ἡ ἀντίληψη ποὺ ἔχει ὁ μελετητὴς γιὰ τὸ σημασιολογικὸ περιεχόμενον τοῦ *evolat*. Ὅπως ἔδειξα παραπάνω, ἤδη στὴν ποίηση τοῦ Βιργίλιου τὸ ρῆμα ἀποδεσμεύεται ἀπ' τὴν τοπικὴ ἔννοια τοῦ προθέματος *ex* καὶ ἀποκτᾷ μιὰ δυναμικὴ ἐσωτερικὴ διάσταση. Ἀκόμη, ἡ ἐξωτερικὴ ἐκκένωση τοῦ πάθους μπορεῖ νὰ πάρει τὴ μορφὴ κίνησης πρὸς τὸ ἐρέθισμα. Ἔτσι, ἡ μάνα τοῦ Εὐρύαλου ξεχύνεται πρὸς τὸ σημεῖο ὅπου βρίσκονται τὰ θλιβερά ἀπομεινάρια τοῦ παλικαριοῦ τῆς. Δὲν εἶναι ἐπομένως σωστὴ ἡ ἀποψη τοῦ Anderson πὼς τὸ *evolat* ὑποδηλώνει ὅτι ὁ Ἀλφήνορας «φεύγει μακριά» (*flees*) καὶ ὅτι ὁ ἀναγνώστης πρέπει νὰ φανταστεῖ ἀπὸ ποῦ ἔρχεται ὁ νέος.

Τὸ θέμα εἶναι καθαρά ἐρμηνευτικὸ. Τὸ *advolat* (γιὰ ἀνθρώπους) χρησιμοποιεῖται εὐρύτατα στὸν πεζὸ λόγο πρὶν ἀπ' τὸν Ὀβίδιο. Στὸν Καίσαρα εἶναι συνηθισμένως στρατιωτικὸς ὅρος γιὰ τὴν περιγραφή γρήγορης μετακίνησης δυνάμεων³. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ ἡ χρῆση του στὸ Βιργίλιο: οἱ τρεῖς ἀπ' τὶς τέσ-

1. Leipzig 1977.

2. Oklahoma 1972, 185-186. Ὁ F. Bömer στὰ μνημειώδη σχόλιά του στὶς *Μεταμορφώσεις* (*P. Ovidius Naso Metamorphosen: Kommentar, Buch VI-VII*, Heidelberg 1976, *ad loc.*) δὲν ἀναφέρει τὴν ὑπαρξὴ κριτικῆ προβλήματος. Παρατηρεῖ μόνον ὅτι τὸ *evolat* εἶναι συχνὸ στὴν ποίηση καὶ στὴν πεζογραφία καὶ ὅτι ἀπαντᾷ 5 φορές στὸν Ὀβίδιο.

3. *Gall.* 5,17· 5,39· 7,72· 8,36· *Civ.* 1,75· 2,43· 3,36· 3,101.

σερις περιπτώσεις ἀφορούν πολεμιστή πού ὀρμάει στόν ἀντίπαλό του (*Aen.* 10, 456 καί 896· 12, 293) καί ἡ τέταρτη ἀγγελιαφόρο πού φέρνει στόν Αἰνεία τήν εἶδηση γιά τὸ θάνατο τοῦ Πάλλαντα. Στόν Ὀβίδιο πάλι τὸ ρῆμα περιγράφει ξαφνικές ἐπιθέσεις βαρβάρων φυλῶν γιά ἀρπαγῆ λείας (*Tr.* 5,10 20). Ἐντονότερο εἶναι τὸ χρώμα του στήν περίπτωση τοῦ βοσκοῦ Ὀνήτορα, πού λαχανιασμένος καί περίτρομος ἀναγγέλλει τήν ἐμφάνιση ἐνὸς λύκου πού κατασπαράζει τὰ ζωντανά (*Met.* 11, 348). Καί πάλι ὅμως πρόκειται γιά ἐξωτερική καί εὐκαιριακή ἐκδήλωση ταραχῆς πού εἶναι ἀσχετὴ μὲ τὸ προσωπικὸ δράμα καί τὴ ριζικὴ ἐσωτερικότητα τῆς ἐκρηξης τοῦ *evolat*.

Ἐνα παρόμοιο κριτικὸ πρόβλημα παρουσιάζεται καί στήν ψευδοβιργιλιανὴ *Ciris*. Παραθέτω τὸ κείμενο (209-214):

cum furtim tacito descendens Scylla cubili
auribus arrectis nocturna silentia temptat
et pressis tenuem singultibus aera captat.
tum suspensa levans digitis vestigia primis
egreditur ferroque manus armata bidenti
evolat; at demptae subita in formidine vires...

Ἡ Σκύλλα, ἡ κόρη τοῦ Νίσου, ἐπιχειρεῖ νὰ κλέψει τὸ μαγικὸ βόστρυχο τοῦ πατέρα της, γιά νὰ τὸν στείλει στὸ Μίνωα, μὲ τὸν ὁποῖο εἶναι ἐρωτευμένη. Αὐτὸς εἶναι ὁ μόνος τρόπος γιά νὰ κυριέψει ὁ βασιλιάς τῆς Κρήτης τὴν πόλη της. Παραπάνω (164 ἐξέ.) ὁ ἀγνωστος ποιητὴς περιγράφει τὸ ἐρωτικὸ πάθος πού μαινεταί στήν ψυχὴ τῆς κόρης. Τὴ στιγμὴ αὐτῆ, πού ἡ Σκύλλα ἐτοιμάζεται γιά τὴν ἀνόσια πράξη, εἶναι φανερά τὰ σημάδια τοῦ ἐσωτερικοῦ διχασμοῦ. Καθόλου ἐπομένως δὲ μᾶς ξαφνιάζει τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ στ. 214 ὅλα τὰ χειρόγραφα ἔχουν *evolat*: τὸ ρῆμα μεταφράζει πιστὰ τὸ πάθος σ' ἔντονη κίνηση. Ἐντούτοις, οἱ πιδ πολλοὶ ἐκδότες ἐνοχλήθηκαν ἀπ' τὴν ἐπανάληψη τοῦ προθέματος *ex* (*egreditur / evolat*) καί πρότειναν διορθώσεις (*avolat* Baehrens· *devolat* Leo· *provolat* Némethy)¹. Προφανῶς δὲν ἔλαβαν ὑπόψη τους ὅτι ἡ ἐπανάληψη τοῦ προθέματος δὲν ἀποτελεῖ σπάνιο φαινόμενο— καί μάλιστα σ' ἓνα κείμενο ὅπου εἶναι εὐδιάκριτη ἡ ἐπίδραση τῆς ρητορικῆς²— καί ὅτι τὸ *egreditur* σημαίνει ἀπλῶς «βγαίνει ἀπ' τὸ δωμάτιο».

Μετά τὸν Ὀβίδιο τὸ ρῆμα κάνει σποραδικές ἐμφανίσεις στὸ Μανίλιο (5, 366), στὸ Σενέκα (*Apocol.* 13, 2· *Phaedr.* 1061) καί στόν Πετρώνιο (40,5).

1. Βλ. F. Leo, *De Ciri carmine coniectanea*, Göttingen 1902=*Ausgewählte Kleine Schriften* Rom 1960, II 123-124· R. O. A. M. Lyne, *Ciris, A Poem Attributed to Virgil: Edited With an Introduction and Commentary*, Cambridge 1978, στὸ στ. 214.

2. Ὁ D. Knecht (*Ciris: Authenticité, histoire du texte, édition et commentaire critiques*, Brugge 1970, 88) ἀποδέχεται τὴ γραφὴ τῶν χειρογράφων καί παραβάλλει τὴ φράση *erigit eructans* (*Aen.* 3, 576), ὅπου ἐπίσης ὑπάρχει ἐπανάληψη τοῦ προθέματος *ex*.

Ἡ πλειονότητα τῶν παραδειγμάτων στὴν πεζογραφία συγκεντρώνεται στὴ μνημειώδη *Historia naturalis* τοῦ Πλίνιου τοῦ πρεσβύτερου — ὅπου κυριαρχεῖ ἡ κυριολεκτικὴ χρήση τοῦ ῥήματος — ἐνῶ στὴν ποίηση παρουσιάζεται στὸ ἔπος. Συγκεκριμένα, τὸ βρίσκουμε ἀπὸ μιὰ φορὰ στὸ Λουκανὸ καὶ στὸ Βαλέριο Φλάκκο, τρεῖς φορές στὸ Στάτιο κι ἔξι στὸ Σίλιο Ἴταλικό.

Τὰ στατιστικὰ αὐτὰ στοιχεῖα ποὺ ἀφοροῦν τῇ συχνότητῃ τῆς ἐμφάνισης τοῦ ῥήματος στὸ ἔπος, τεκμηριώνουν τὴν καθιέρωσή του ὡς ἐπικού ὄρου. Ἀπ' τὴν ἄλλη πλευρὰ, ὅμως, ἐπιβάλλεται ν' ἀξιολογηθεῖ ἡ χρήση του κατὰ περίπτωσι, γιατί παρουσιάζονται σημαντικὲς ἀποκλίσεις ἀπ' τὸ «βιργιλιανὸ πρότυπο». Στὸ Λουκανὸ (3, 299) καὶ στὸ Βαλέριο Φλάκκο (7, 644) χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ περιγράψῃ ἀπλῶς μιὰ γρήγορη καὶ ὀρμητικὴ κίνηση (τοῦ Καίσαρα πάνω ἀπ' τὶς Ἄλπεις τοῦ Ἰάσονα γιὰ νὰ συναντήσῃ τοὺς συντρόφους του στὸν ποταμὸ Φάση), μὲ περιθωριακὴ ἐμφάνισι τοῦ δραματικοῦ στοιχείου. Ἐπίσης, καὶ στοὺς δυὸ ποιητὲς ἔχει τοποθετηθεῖ στὸν πέμπτο πόδα ἐνός ὁμοίου σὲ μορφή ἐξάμετρου (*agmine nubiferam raptο super evolat Alpem / protinus in fluvium fumantibus evolat armis*). Ἡ μοναδικὴ ἄλλη περίπτωσι στὸ ἔπος ποὺ τὸ *evolat* βρίσκεται στὸν πέμπτο πόδα εἶναι στὸν Ὀβίδιο (*Met. 1, 264: emittitque Notum madidis Notus evolat alis*). Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι, ὅταν τὸ ῥῆμα ἔχει τὸ ἰσχυρὸ συγκινησιακὸ περιεχόμενον ποὺ περιέγραφα παραπάνω, τὸ συναντᾶμε πάντοτε στὴν ἀρχὴ τοῦ στίχου — χωρὶς ὅμως νὰ ἰσχύει καὶ τὸ ἀντίστροφο.

Στὴν ἐποχὴ τῶν Φλαβίων τὸ ἔπος ἐπιστρέφει στὸ κλασικὸ πρότυπο τῆς *Αἰνειάδας* κι ἐγκαταλείπονται οἱ ἐπαναστατικοὶ πειραματισμοὶ τοῦ Λουκανοῦ — ἂν καὶ ἡ ἐπίδρασι τοῦ ποιητῆ τοῦ *Bellum civile* θὰ συνεχίσει νὰ γίνεταί αἰσθητῇ σὲ διάφορα ἐπίπεδα. Τὸ ὅτι συναντᾶμε τὸ ῥῆμα 11 φορές συνολικὰ στοὺς ἐπικούς τῆς περιόδου αὐτῆς — ἀριθμὸς σημαντικὸς, ἂν σκεφτοῦμε ὅτι στὴν *Αἰνειάδα* ἀπαντᾶει μόνο 2 φορές — δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἄσχετο μ' αὐτὴν τὴ «στροφὴ πρὸς τὸ Βιργίλιο». Ἀπ' τοὺς τρεῖς ποιητὲς, ὅμως, μόνον ὁ Στάτιος, ὁ ἀξιότερος ἀνάμεσά τους, ἔνωσε κι ἐκμεταλλεῖται τὶς δυνατότητες τοῦ ἔντονου δραματικοῦ στοιχείου ποὺ ὁ Βιργίλιος προσέδωσε στὸ *evolo*. Κάνω ἀρχὴ ἀπὸ μιὰ περίπτωσι ποὺ μᾶς φαίνεται γνῶριμη (*Theb. 5, 90-97*):

cum subito horrendas aevi matura Polyxo
tollitur in furias thalamisque insueta relictis
evolat, insano veluti Teumesia Thyias
rapta deo, cum sacra vocant Idaeaeque suadet
buxus et a summis auditus montibus Euhan:
sic erecta genas aciemque offusa trementi
sanguine desertam rabidis clamoribus urbem
exagitat,...

Για δεύτερη φορά τὸ *enolo* ἐντάσσεται σ' ἐρωτικό θέμα. Τὴν ἀρχὴ ἔκανε ὁ Ὀβίδιος μὲ τὴ ζήλια τῆς Πρόκριδας στὴν *Ars amatoria*. Τώρα πρόκειται γιὰ τὸ ξέσπασμα τοῦ σεξουαλικοῦ ἐνστίκτου μιᾶς ἀπ' τὶς γυναῖκες τῆς Λήμνου στὸ γνωστὸ μῦθο, ποῦ, ἐκτός ἀπ' τὸ Στάτιο, τὸν πραγματεύονται ὁ Ἀπολόωνιος (1,609 κέξ.) καὶ ὁ Βαλέριος Φλάκιος (2,98 κέξ.). Ἡ ἠλικιωμένη Πολυξώ, ποῦ ἡ ἐρωτικὴ τῆς ζωὴ σφραγίζεται ἀνεπανόρθωτα ἀπ' τὴ μακρόχρονη ἀπουσία τοῦ ἀντρα τῆς, παραφρονεῖ καὶ ξεσηκώνει τὶς γυναῖκες νὰ σκοτώσουν τοὺς ἀντρες τοὺς μόλις γυρίσουν¹. Ὁ ποιητὴς μᾶς παραπέμπει ὑπαινικτικὰ στὸν ἐρωτικό παροξυσμὸ τῆς Διδῶς², ἀλλὰ καὶ στὴ βακχικὴ παραφορὰ τῆς Ἀμάτας, ποῦ ἐπίσης συμπαράσφει καὶ ἐξεγείρει τὶς γυναῖκες. Μιὰ ἄλλη χαρακτηριστικὴ ἀναφορὰ στὴν Πασιφάη τῆς *Ars amatoria* προβάλλει ἴσως τὴν ἀρρωστημένη διάσταση τοῦ ἐρωτικοῦ πάθους³. Τέλος, τὴ σφοδρότητα τοῦ ξεσπάσματος ὑπογραμμίζει ὁ συνεχὴς διασκελισμὸς, ποῦ προσδίνει στὸ χωρίο τὴ μορφή ἡφαιστειακῆς ἔκρηξης.

Στὸ πρῶτο βιβλίο τῆς *Θηβαΐδας* (313 κέξ.) ὁ Στάτιος μᾶς περιγράφει τὴν περιπλάνηση τοῦ ἐξόριστο Πολυνείκη. Τὸ διεισδυτικὸ βλέμμα τοῦ ποιητῆ φέρνει στὴν ἐπιφάνεια ἓνα πλέγμα ἀπὸ βασιανιστικὲς σκέψεις καὶ συναισθήματα γύρω ἀπ' τὸ χαμένο βασίλειο. Ὁ Θηβαῖος ἥρωας ἀποφασίζει νὰ πάει στὸ Ἄργος. Στὸ δρόμο τὸν βρίσκει ἡ νύχτα καὶ ἡ καταιγίδα, ποῦ ὁ Στάτιος ζωντανεῖ μ' ἐκείνην τὴν ἐκπληκτικὴ περιγραφικὴ ἱκανότητά του, ἀντάξια ἐνὸς Βιργίλιου (345 κέξ.). Οἱ βράχοι ποῦ ξεκολλοῦν καὶ τὰ καλύβια ποῦ ξεριζώνονται ἀπ' τὸ λυσομανητὸ τῶν στοιχείων τῆς φύσης τὸν γεμίζουν τρόμο καὶ ἀλλοφροσύνη (364-368). Μεταμορφώνονται σὲ σύμβολα τοῦ διώκτη ἀδελφοῦ του: *pulsat metus undique et undique frater* (369). Ὁ Πολυνείκης παρομοιάζεται μὲ νάυτη ποῦ θαλασσοδέρνεται σ' ἀσέληνη νύχτα περιμένοντας νὰ τσακιστεῖ στὰ βράχια. Σκίζει τὴ μαυρίλα τοῦ δάσους στὰ τυφλὰ ἐνάντια στὴν ἐχθρικὴ φύση, ὅταν ξάφνου (380-386):

...ab Inachiis victa caligine tectis
emicuit lucem devexa in moenia fundens
Larisaeus apex, illo spe concitus omni
enolat, hinc celsae Junonia templa Proshymnae
laevus habens, hinc Herculeo signata vapore
Lernaei stagna atra vadi, tandemque reclusis
infertur portis.

1. Βλ. D. Vessey, *Statius and the Thebaid*, Cambridge 1973, 179.

2. Οἱ στ. 92-94 ἐξαρτῶνται ἄμεσα ἀπ' τὴν *Αἰνειάδα* (4, 301-303).

3. Πέρα ἀπ' τὴν παρουσία τοῦ θέματος τῆς «ἐρωτικῆς βακχείας» καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις, ἡ ὁμοίότητα τῆς γλωσσικῆς διατύπωσης στὰ δυὸ κείμενα (*thalamo...relicto [Ars 1, 311] thalamis...relictis [Theb. 5, 91]*) πείθει ὅτι πρότυπο τῆς Πολυξῶς ὑπῆρξε καὶ ἡ Πασιφάη.

Ἡ ἀκρόπολη τοῦ Ἄργου τρυπάει τὸ σκοτάδι τῆς νύκτας. Κυριολεκτικά και συμβολικά ἡ πόλη αὐτὴ γίνεται τὸ καταφύγιο, ὅπου ὁ Θηβαῖος ἥρωας ἐναποθέτει ὄλες του τὶς ἐλπίδες. Ὁρμαίει κατὰ κεῖ και περνάει ἀπ' τὶς ἀνοιχτὲς πύλες. Τὸ *evolai*, στρατηγικὰ τοποθετημένο στὸ στίχο, ἐκφράζει αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ὑπερένταση τῶν δυνάμεων, τὸ δόσιμο τῆς τελευταίας ἰκμάδας στὸ τέλος ἐνὸς ἐξοθηνωτικοῦ ἐσωτερικοῦ κι ἐξωτερικοῦ ταξιδιοῦ.

Μετὰ τὸ γάμο τοῦ Πολυνεΐκη και τοῦ Τυδέα μὲ τὶς κόρες τοῦ Ἄδραστου, οἱ τρεῖς ἄντρες ἀποφασίζουν νὰ διεκδικήσουν μὲ εἰρηνικὸ τρόπο τὰ δικαιώματα τοῦ Πολυνεΐκη στὸ θρόνο τῆς Θήβας. Τὴν ἀποστολὴ ἀναλαμβάνει ἐθελοντικά ὁ Τυδέας (2, 363-374). Στὴ Θήβα γίνεται δεκτὸς σὲ ἀκρόαση ἀπ' τὸν Ἐτεοκλή. Στὸ πρόσωπὸ του ὁ Στάτιος δίνει τὴν τέλεια ἔκφραση τοῦ τυράννου (384-388). Ἡ λογομαχία ἀνάμεσα στοὺς δυὸ ἄντρες ἐξελίσσεται σύμφωνα μὲ παμπάλαια πρότυπα¹. Ὁ Τυδέας, ἀμάθητος στὸ λόγο κι εὐρέθιστος (*rudis fandi pronusque calori* 391), ἀντὶ νὰ προσπαθῆσει νὰ τὸν πείσει γιὰ τὸ δίκιο τοῦ Πολυνεΐκη, τὸν ἐξαγριώνει περιγράφοντάς του τὴν κατάστασή του ὅταν χάσει τὴν ἐξουσία, και στὸ τέλος γίνεται ἀπειλητικὸς (393-409). Ὁ Στάτιος εἶναι μεγάλος τεχνίτης σὲ τέτοιου εἶδους ἀντιλογίες: στὴν ἀπάντησή του ὁ Ἐτεοκλής, καταπνίγοντας τὸ θυμὸ ποὺ βράζει μέσα του, ἐκτοξεύει τὸ δηλητηριὸ του σὰ φίδι ἐρεθισμένο ἀπ' τὸ ριζιμο μιᾶς πέτρας (410-414). Μὲ ψυχρὴ λογικὴ και μεθοδευμένη προκλητικὴ ἀπορρίπτει τὶς διεκδικήσεις τοῦ ἀδελφοῦ του κι ἐξηγεῖ ὅτι ἡ παραμονὴ του στὴν ἐξουσία εἶναι ἀναπόφευκτη (415-51). Στὸ σημεῖο ὅπου διατυπώνει τὸν ἰσχυρισμὸ πὼς οἱ ὑπῆκοοὶ του δὲν θὰ τοῦ ἐπιτρέψουν ποτέ, ἀκόμα κι ἂν τὸ ἤθελε, νὰ παραδώσει τὰ σκῆπτρα, ὁ Τυδέας ἀφήνει τὴν ὀργὴ του νὰ ξεσπάσει και τὸν διακόπτει μὲ βιαστικότητα. Ὁ ἀντίλογός του (452-467), γεμάτος ἀπ' ἀπειλές κι ἀπ' τὸν ἐφιάλτη τῆς ἐπερχόμενης αἱματοχυσίας, καταλήγει σ' ἓναν παροξυσμὸ ἀσυνάρτητων φράσεων (462-67). Ὁλότελα πιὰ ταυτισμένος μὲ τὸν Πολυνεΐκη χύνεται ἀσυγκράτητος ἔξω ἀπ' τὸ παλάτι (467-481):

...haec audax etiamnum in limine retro
 vociferans iam tunc impulsa per agmina praiceps
evolat. Oeneae vindex sic ille Dianae
 erectus saetis et aduncae fulmine malae
 cum premeret Pelopea phalanx, saxa obvia volvens
 fractaque perfossis arbusta Acheloia ripis,
 iam Telamona solo, iam stratum Ixiona linquens
 te, Meleagre, subit: ibi demum cuspide lata
 haesit et obnixo ferrum laxavit in armo.
 talis adhuc trepidum linquit Calydonius heros

1. Βλ. J. H. Finley Jr., *Three Essays on Thucydides*, Cambridge Mass. 1967, 31.

concilium infrendens, ipsi ceu regna negentur,
festinatque vias ramumque precantis olivae
abicit.

Τὸ ζοφερὸ σκηνικὸ ὀλοκληρώνεται μὲ τὶς μανάδες ποὺ καταριῶνται φω-
ναχτὰ τὸ γιὸ τοῦ Οἰνέα καὶ σιωπηλὰ τὸν τύραννο τῆς Θήβας. Συνοψίζοντας θὰ
ἔλεγα ὅτι ὁ Στάτιος τοποθετεῖ τὸ *evolo* μετὰ ἀπὸ ἕνα συγκλονιστικὸ *cresce-
ndo*, στὸ σημεῖο ὅπου τὸ συσσωρευμένον πάθος διοχετεύεται σὲ μιὰν ὀρμητικὴν
κίνηση. Ὁ ποιητὴς τῆς *Θηβαΐδας* δίνει νέα πνοὴ στὸ βιργιλιανὸ πρότυπο, ἀκο-
λουθώντας τὸ πνεῦμα καὶ ὄχι τὸ γράμμα τῆς *imitatio*. Ὁ τρόπος δουλειᾶς
τοῦ ἀναπαράγει δημιουργικὰ τὴν πορεία τῆς Ἀμάτας πρὸς τὴν τρέλα: οἱ και-
νοτομίες του βρίσκονται στὸ ὅτι καθιστᾷ τὸ ἀνθρώπινο πάθος τὸ μοναδικὸ
πρωταγωνιστὴ καὶ στὸ ὅτι μεταθέτει τὸ *evolo* σὲ πιὸ καίρια θέση, στ' ἀπο-
κορύφωμα τῆς δραματικῆς ἔντασης.

Εἰπώθηκε ἤδη στὴν ἀρχαιότητα γιὰ τὸ Σίλιο Ἰταλικὸ ὅτι: *scribebat
carmina maiore cura quam ingenio*¹. Λάτρεψε—στὴν κυριολεξία—τὸ Βιργί-
λιο², ἀλλὰ ἡ μίμηση τῆς *Αἰνειάδας* στὰ *Punica* χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ στεί-
ρα δουλικότητα. Ἡ γραφὴ του εἶναι ἐπιδερμικὴ, χωρὶς φαντασία, καὶ γενικὰ
χρησιμοποιεῖ σὰν κύριο ἐργαλεῖο τῆς τὸ ρητορικὸ παραγέμισμα. Ἡ παρου-
σία τοῦ *evolo* στὸ ἔργο ἐντάσσεται μοιραῖα μέσα σ' αὐτὰ τὰ πλαίσια. Ἄς
δοῦμε π.χ. τὴν περίπτωσι τοῦ Ἀνίβα. Ὁ Καρχηδόνιος στρατηλάτης βρίσκε-
ται στὸν Τάραντα. Ἐχει καταλάβει τὴν πόλη, ἐκτὸς ἀπ' τὴν ἀκρόπολιν τῆς, καὶ
τώρα ἐπιδίδεται σὲ μιὰ θεαματικὴ ἐπιχείρησι ἀπαγωγῆς τοῦ στόλου τῶν Τα-
ραντίνων (12, 434 κέξ.). Ἐαφνικὰ τοῦ ἀναγγέλλεται ὅτι ἡ Καπύη πολιορκεῖ-
ται ἀπ' τοὺς Ρωμαίους καὶ κινδυνεύει νὰ κυριευθεῖ. Ἀκολουθεῖ ἡ ἀντίδρασι
του (455-462):

linquit coepta ferox, pennasque addente pudore
atque ira simul, immani per proxima motu
evolat et minitans avida ad certamina fertur.
haud secus, amisso tigris si concita fetu
emicet, attonitae paucis lustratur in horis
Caucasus et saltu tramittitur alite Ganges,
donec fulmineo partus vestigia cursu
colligat et rabiem preno consumat in hoste.

Κανεὶς δὲν μπορεῖ βέβαια ν' ἀρνηθεῖ ὅτι ἐδῶ ἔχουμε ἀκόμη μιὰ παραλλα-
γὴ τῆς χρήσι τοῦ *evolo* στὸ ἔπος. Εἶναι ὅμως ρηχὴ καὶ ξώπετση, γιατί ὁ
Σίλιος Ἰταλικὸς ἀδυνατεῖ νὰ συλλάβει τὸ βαθύτερο νόημα αὐτῆς τῆς παράδο-

1. Plin. *Ep.* 3, 7, 5.

2. *Ibid.* 3, 7, 8.

σης. Τοῦ ἀρκεῖ νὰ συνδέσει τὸ ρῆμα μὲ συγκινησιακὲς ἐκδηλώσεις, ἐνῶ ἀγνοεῖ τί σημαίνει ἐσωτερικότητα, γνήσια δραματικότητα καὶ πηγαία ψυχικὴ ἀντίδραση. Πρῶτα - πρῶτα παρατηροῦμε ὅτι ἀφαιρεῖ ἀπ' τὸ ρῆμα τὴν ἐκφραστικὴ αὐτονομία ποὺ ἀπέκτησε μὲ τὸ Βιργίλιο. Ἡ φράση *pennasque addente pudore atque ira simul* ἀποδυναμώνει ἐντελῶς τὸ *evolat*: πρόκειται γιὰ μιὰ προσπάθεια «ἐτυμολογικῆς» προσέγγισης τοῦ ρήματος, ποὺ μᾶς ξαναγαυρίζει σὲ προβιργιλιανὲς ἐκφραστικὲς ἐπιλογές. Ἔπειτα, ἡ εἰκόνα τοῦ Ἀννίβα ποὺ ἐκτοξεύει ἀπειλές (*minitans*) καλπάζοντας πρὸς τὴν Καπύη εἶναι ἀσυγχώρητα ἀπλοϊκῆ. Τὶ νὰ πεῖ πάλι κανεὶς γιὰ τὴν παρομοίωση τοῦ Καρχηδονίου στρατηγοῦ μὲ τίγρη ποὺ τῆς ἄρπαξαν τὸ μικρὸ της;¹ Φαίνεται ὅτι γιὰ τὸ Σίλιο Ἰταλικὸ τὸ νόημα τῆς ἐπικῆς γραφῆς ἐντοπίζεται, στὸ δεκαπλασιασμὸ τοῦ ἀναστήματος τῶν ἡρώων καὶ στὴν κίβδηλη ὑπερφυσικότητα τῶν κατορθωμάτων τους.

Παρόμοια στοιχεῖα συναντᾶμε καὶ στὴν ἱστορία τοῦ Γάιου Κλαύδιου Νέρωνα. Στὸν ὕπνο τοῦ Ρωμαίου ὑπατοῦ ἐμφανίζεται ἡ Ἰταλία καὶ τὸν προτρέπει νὰ σπεύσει στὸν ποταμὸ Μέταυρο, ὅπου εἶναι γραμμμένο νὰ συντρίψει τὸ στρατὸ τοῦ Ἀσδρούβα (15, 547-559). Ὑπακούοντας «στὸ κάλεσμα τῆς πατρίδας» ὁ Κλαύδιος Νέρωνας πετάγεται ἐπάνω γεμάτος ἐνθουσιασμὸ, προσεύχεται σὲ διάφορες θεότητες, στρατολογεῖ ἐπίλεκτες δυνάμεις, κι ἔπειτα (569-776):

...penna et fulmine et undis
hibernis et Achaemenio velocior arcu
evolat. hortator sibi quisque: «age, perge, salutem
Ausoniae ancipites superi et, stet Roma cadatque,
in pedibus posuere tuis, » clamantque ruuntque.
hortandi genus — acer avet praecedere ductor.
illum augent cursus annisi aequare sequendo
atque indefessi noctemque diemque feruntur.

Ἐδῶ τὸ *evolat* περιγράφει μιὰ ταχύτατη κίνηση. Σ' ἀντίθεση, ὅμως, μὲ τὸν τρόπο ποὺ χρησιμοποιεῖται π.χ. στὸ Λουκανὸ ἢ στὸ Βαλέριο Φλάκκο, γίνεται προσπάθεια νὰ τοῦ δοθεῖ ἕνας ἐντονος δραματικὸς τόνος, καθὼς ἀπ' τὴν ταχύτητα τῶν ρωμαϊκῶν στρατευμάτων κρέμεται «ἡ τύχη τοῦ ἔθνους». Ὁ ποιητῆς προσπαθεῖ δηλαδὴ νὰ πρωτοτυπήσει, ἀλλὰ δὲν πείθει. Αὐτὸ ποὺ ξενίζει τὸν

1. Γιὰ τίς παρομοιώσεις τοῦ Σιλίου βλ. M. von Albrecht, *Silius Italicus: Freiheit und Gebundenheit römischer Epik*, Amsterdam 1964, 90 κέξ. Ἡ παρομοίωση τοῦ Ἀννίβα μὲ τίγρη ποὺ τῆς πῆραν τὸ μικρὸ της ἔχει ὁμηρικὴ προέλευση. Στὴν Ἰλιάδα (Σ 318-322) ὑπάρχει παραπλήσια εἰκόνα μὲ λιοντάρι καὶ σκύμνους, ποὺ ὑπογραμμίζει τὴν ὀδύνη τοῦ Ἀχιλλέα γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Πάτροκλου. Ἐδῶ ἡ παρομοίωση βρῖσκει καίρια τὸ στόχο της, πράγμα ποὺ δὲ συμβαίνει στὸ Σίλιο Ἰταλικὸ. Γιὰ τὴν ἐπισήμανση τοῦ ὁμηρικοῦ προτύπου βλ. H. Juhnke, *Homerisches in römischer Epik flavischer Zeit*, *Zetemata* 53, München 1972, 400.

αναγνώστη δὲν εἶναι τόσο ὁ ὑστερικὸς πατριωτισμὸς — φαινόμενο συνηθισμένο στὴ Ρώμη — ἀλλὰ ἡ ἀδυναμία τοῦ Σίλιου Ἰταλικοῦ νὰ τοῦ δώσει μιὰ καινούρια, δυναμικὴ ἔκφραση. Οἱ εἰκόνες του εἶναι παραφορτωμένες μὲ ρητορικὰ μέσα. Ἡ ρητορικὴ κοινοτοπία καὶ ἡ πληθωριστικὴ νοοτροπία τοῦ ποιητῆ εἶναι ἐκδηλές π.χ. στοὺς δυὸ πρώτους στίχους, ὅπου παρατηρεῖται συσσώρευση συμβόλων ταχύτητας (*penna, fulmine, undis, arcu*).

Μιὰ τρίτη περίπτωση ποὺ ἀφορᾷ ἄνθρωπο δὲν ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, γιατί ἐκεῖ τὸ ρῆμα σημαίνει ἀπλῶς «ξεφεύγω» (12, 353). Οἱ ὑπόλοιπες περιπτώσεις στὸ Σίλιο Ἰταλικὸ ἀναφέρονται σὲ ἄλογα (10, 463· 16, 333) καὶ στὸν ἄνεμο (9, 499· ἐδῶ εἶναι φανερὴ ἡ ἐπίδραση τοῦ Ὀβίδιου), καὶ παρουσιάζουν ἀδυναμίες ἴδιες ἢ παρόμοιες μ' αὐτὲς ποὺ περιέγραψα παραπάνω.

Νομίζω πὼς ἀπ' τὴν ἀνάλυση ποὺ προηγήθηκε προκύπτει ὅτι ὁ Βιργίλιος προσέδωσε στὸ ρῆμα *evolo* ἓνα ἔντονο συγκινησιακὸ καὶ δραματικὸ περιεχόμενο, ἀξιοποιώντας τὴ δειλὴ ἐμφάνιση ἀνάλογων στοιχείων σὲ ρητορικὰ κείμενα. Τὸ ρῆμα ἀπαντᾷ σὲ δυὸ σημεῖα τῆς *Αἰνειάδας* ὅπου ἐκδηλώνεται μὲ συγκλονιστικὸ τρόπο ἓνα ἰσχυρὸ γυναικεῖο (μητρικὸ) πάθος (Ἀμάτα, μάνα τοῦ Εὐρύαλου). Ἐμφανιζόμενο πάντα στὸν τύπο *evolat* καθιερώθηκε στὴ μετέπειτα ποίηση, κυρίως στὴν ἐπική. Ὁ Ὀβίδιος καὶ ὁ Στάτιος δούλεψαν μὲ δημιουργικότητα καὶ πρωτοτυπία πάνω στὸ βιργιλιανὸ μοντέλο, ἐνῶ ὁ Σίλιος Ἰταλικὸς περιορίστηκε, ὅπως ἄλλωστε συνηθίζει, σὲ ρηχὲς ἐπαναλήψεις μὲ ρητορικὸ ἐπίχρισμα.

EVOLAT

Summary

Evolo in the *Aeneid* is given a strongly dramatic, psychological and emotional tone. The poet relates it to Amata's bacchic frenzy (7, 387) and to the vehement, anguished reaction of Euryalus' mother when she hears the news of her son's death. It appears that this function of the verb originated in oratory (*Rhet. ad Her.* 4,55, 68; *Cic. Sest.* 28), although there the prefix *ex* still retains a distinctly local sense and the contexts in which the verb is used are prominently negative. The influence of the vergilian usage is evident in the *Ars amatoria* (3, 710) and the *Ciris* (214), but chiefly in epic poetry: Ovid *Met.* 6, 249 (Alphenor); Statius *Theb.* 1, 383 (Polynices); 2, 469 (Tydeus); 5, 92 (Polyxo). The verb is always found in the third person singular and occupies the first place in the verse. In the light of this analysis it is suggested that the reading *evolat* should be retained both in the *Ciris* (all MSS) and in the *Metamorphoses* (vast majority of MSS), because the other *volo* compounds, which are introduced into the text as emendations or alternative readings, are devoid of the intensely emotional and dramatic content of *evolo*. Finally, a case apart is Silius' attempt to combine the vergilian impact of the verb with a play on its original sense (fly away) in heavily exaggerated situations (12, 457; 15, 571), which results in his stripping the verb of its self-contained dynamism.